

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 6 (1972)

Δελτίον ΧΑΕ 6 (1970-1972), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παναγιώτη Μιχελή (1903-1969)

Η περρωτή ψυχή της Θεοτόκου (πίν. 1-2)

Ανδρέας ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.805](https://doi.org/10.12681/dchae.805)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ Α. (1972). Η περρωτή ψυχή της Θεοτόκου (πίν. 1-2). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 6, 1-12. <https://doi.org/10.12681/dchae.805>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η πτερωτή ψυχή της Θεοτόκου (πίν. 1-2)

Ανδρέας ΞΥΤΤΟΠΟΥΛΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 6 (1970-1972), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Παναγιώτη Μιχελή (1903-1969) • Σελ. 1-12

ΑΘΗΝΑ 1972

Η ΠΤΕΡΩΤΗ ΨΥΧΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

(ΠΙΝ. 1-2)

Εἰς τὴν παράστασιν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου μεταξὺ τῶν ἀπὸ τοῦ 1366 τοιχογραφιῶν τῆς Μονῆς Ὑπαπαντῆς τῶν Μετεώρων¹ ὑπάρχει μία λεπτομέρεια ἰδιαιτέρας ὅλως σημασίας, ἡ ὁποία θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην. Ἡ ψυχὴ δηλαδὴ τῆς Παναγίας, ποὺ κρατεῖ ὁ Ἰησοῦς εἰς τὰς χεῖράς του, ἔχει τὴν τυπικὴν μορφήν τοῦ ἐσπαργανωμένου βρέφους τὴν ὁποίαν εὐρίσκομεν ἤδη εἰς τὰς παλαιὰς παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως². Παραδόξως ὅμως τὸ ἐσπαργανωμένον βρέφος ποὺ εἰκονίζει τὴν ψυχὴν τῆς Θεοτόκου φέρει δύο μεγάλας πτέρυγας (πίν. 1α).

Ἡ περίεργος αὕτη λεπτομέρεια δὲν εἶναι μοναδικὴ εἰς τὸ μνημεῖον τοῦτο τῆς Ἑλλάδος, διότι τὴν εὐρίσκομεν τὸ 1312 εἰς τὸ καθολικὸν τῆς ἁγιορειτικῆς Μονῆς Βατοπεδίου³. Εἶναι ὅμως πολὺ περισσότερον συνήθης εἰς τὰς διακοσμήσεις τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Σερβίας⁴, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ παλαιότερον εἰς ἐμὲ γνωστὸν παράδειγμα εἶναι ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος τῆς Ἀχρίδος, ποὺ ἐξωγράφησαν τὸ 1295 ὁ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶς καὶ ὁ Εὐτύχιος⁵. Ἐκτὸς δὲ τῆς Σερβίας τὸ μόνον παράδειγμα ποὺ θὰ ἡδυνάμην ν' ἀναφέρω εἶναι ἡ φορητὴ εἰκὼν μὲ ἕξ σκηνὰς τοῦ Δωδεκαόρτου ἡ ἀποκει-

1. Βλ. Ἄ. Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν, Ἀθῆναι 1957, σ. 48 καὶ πίν. 11-13. Τελευταῖον ἔγραψε περὶ τοῦ μνημείου μακρὰν μελέτην πλουσίως εἰκονογραφημένην ὁ Γκ. Σούμποτιτς εἰς τὸ περιοδικὸν Συλλογὴ διὰ τὰς πλαστικὰς τέχνας (σερβ. μὲ γαλλικὴν περίληψιν) 2, Νόβι Σάδ 1966, σ. 127 κ.ἑξ. Ἡ Κοίμησις εἰς τὴν εἰκ. 17.

2. Βλ. L. Wratisslaw-Mitrović καὶ N. Okunev, εἰς τὸ περιοδ. Byzantinoslavica, 3, 1931, σ. 135.

3. G. Millet, Monuments de l'Athos. I. Les peintures, Paris 1927, πίν. 85.1.

4. Βλ. π.χ. Ἀγ. Δημήτριος τοῦ Πατριαρχείου τοῦ Πέτς: G. Subotić, L'église de Saint-Démétrios à la Patriarchie de Peć, Beograd 1964, πίν. 38. Ἐκκλ. Παναγίας τοῦ Πατριαρχείου τοῦ Πέτς: Μ. Ἰβάνοβιτς ἐν Ἀρχαιότητες τοῦ Κόσοβο καὶ τοῦ Μετόχιε (σερβ.), II-III, Πριστίνα 1963, εἰκ. 13 μετὰ τὴν σ. 165. Ζίτσα: D. Talbot Rice, Byzantine Painting. The Last Phase, New York 1968, εἰκ. 56 ἐναντι σ. 84. Βλ. καὶ σ. 4 σημ. 18.

5. R. Hamann-Mac Lean, H. Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Giessen 1963, εἰκ. 162.

μένη εις τὸ Ἑρμιτάζ τοῦ Λένινγκραδ⁶. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι καὶ ἡ εἰκὼν αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν ἢ τὴν Σερβίαν.

Ἡ λεπτομέρεια λοιπὸν τῆς περρωτῆς ψυχῆς τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Κοιμήσεως φαίνεται κυρίως ἐπιχωριάζουσα εἰς τὴν Σερβίαν.

Ἡ σπανία λεπτομέρεια αὐτὴ, ποὺ ἐδῶ πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, οὐδόλως ἀναφέρεται εἰς τὰ δύο κείμενα, τὰ ὁποῖα κυρίως ἐχρησίμευσαν ὡς βάσις διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς εἰκονογραφικῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τὴν ἀπόκρυφον δηλαδὴ διήγησιν τὴν φερομένην μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου καὶ τὴν Ὁμιλίαν τοῦ Ἰωάννου, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης⁷.

Ἡ ἀπόκρυφος διήγησις τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου ἀφιερώνει εἰς τὴν ἐξοδὸν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς Παναγίας ὀλίγας μόνον λέξεις : ... καὶ τοῦ κυρίου ἀπλώσαντος τὰς ἀχράντους αὐτοῦ χεῖρας ἐδέξατο τὴν ἀγίαν καὶ ἄμωμον αὐτῆς (τῆς Παναγίας) ψυχὴν⁸. Ἡ Ὁμιλία τοῦ Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, βασιζομένη ἀσφαλῶς εἰς ἄλλο ἀπόκρυφον κείμενον⁹, περιέχει περισσοτέρας λεπτομερείας. Κατ' αὐτὴν : *Καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸ ταμεῖον ὅπου ἦν Μαρία αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς καὶ Μιχαὴλ* (δηλ. ὁ Ἀρχάγγελος)... *Ὁ δὲ Κύριος λαβὼν τὴν ψυχὴν αὐτῆς ἔθετο εἰς χεῖρας Μιχαὴλ . . . Ἡμεῖς δὲ οἱ ἀπόστολοι ἐθεασάμεθα τὴν ψυχὴν Μαρίας παραδιδομένην εἰς χεῖρας Μιχαὴλ...*¹⁰. Κατ' ἄλλην δὲ διασκευὴν τοῦ ἰδίου κειμένου, τὴν ψυ-

6. A. Banck, Byzantine Art in the Collections of the USSR, Leningrad-Moscow 1966, πίν. 263.

7. Wratislaw-Mitrović καὶ Okunev, ἐνθ' ἂν. σ. 135.

8. C. Tischendorf, Apocalypses apocryphae, Lipsiae 1866, σ. 109.

9. Bl. F. Halkin ἐν Revue des Études Byzantines 11 (Mélanges Martin Jugie), 1953, σ. 157.

10. M. Jugie ἐν R. Graffin-F. Nau, Patrologia orientalis XIX, Paris 1926, σ. 396. Ὁ Δαμασκηνὸς Στουδίτης εἰς τὸν Θησαυρόν του, βασιζόμενος εἰς ἓν τροπάριον τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, παρέχει τὴν λεπτομέρειαν ὅτι ἡ ψυχὴ τῆς Θεοτόκου ἐζήτησε νὰ μειαβῇ εἰς τὸν Ἄδην «νὰ ἴδῃ τὰς ψυχὰς πῶς κολάζονται, καὶ νὰ ἴδῃ τοὺς τόπους ὅπου ἐπῆγεν ὁ Υἱὸς τῆς, νὰ ἐβγάλῃ τοὺς προπάτορας» καὶ μὲ συγκατάθεσιν τοῦ Ἰησοῦ «Ἄγγελοι φωτεινοὶ ἐπῆραν τὴν ἀγίαν τῆς ψυχὴν, καὶ ὑπῆγαν τὴν ὅπου ἤθελε μοναχὴ τῆς ἡ ψυχῆς», Δαμασκηνοῦ τοῦ ὑποδιακόνου καὶ Στουδίτου, Θησαυρός, ἐκδ. Βενετίας 1805, σ. 191. Ἀνατύπωσις ἐν Κ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστής, Αὐγουστος, σ. 208. Βλ. καὶ Νικοδημοῦ Ἀγορείτου, Ἑορτοδρόμιον, Βενετία 1863, σ. 683. Εἰς μίαν μικρογραφίαν χειρογράφου τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, περιέχοντος τὸν εἰς τὴν ρωσικὴν βίον τοῦ Ἀγ. Βασιλείου τοῦ νέου, βλέπομεν τὴν Θεοτόκον μεταξὺ δύο Ἀγγέλων ὑπεράνω σπηλαίου, εἰς τὸ ὅποιον εἰκονίζονται ἁμαρτωλοὶ τιμωρούμενοι ἐντὸς φλογῶν. Εἰκὼν ἐν Μ. Τσεπκίνα, Ἡ Βουλγαρικὴ μικρογραφία τοῦ 14^{ου} αἰῶνος (ρωσ.), Μόσχα 1963, σ. 158.

χήν της Θεοτόκου παρέδωκεν ὁ Ἰησοῦς εἰς τὸν Μιχαήλ καὶ τὸν Γαβριήλ, μετὰ τῶν ὁποίων εἶχεν εἰσέλθει εἰς τὸν θάλαμον τῆς Θεοτόκου¹¹.

Τὴν δι' εἰκόνων ἀπόδοσιν τῆς Ὁμιλίας τοῦ Ἰωάννου Θεσσαλονίκης δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν εἰς τὰ σωζόμενα μνημεῖα. Ἐν τῶν περισσότερων χαρακτηριστικῶν διὰ τὴν σκηνὴν τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ παραδόσεως τῆς ψυχῆς τῆς Θεοτόκου εἰς τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαήλ εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ 1265 περίπου τοιχογραφία τῆς Σοπότσανης εἰς τὴν Σερβίαν. Ἐκεῖ πράγματι ὁ Χριστὸς ἐτοιμάζεται νὰ ἀποθέσῃ εἰς τὰς διὰ τοῦ ἱματίου καλυπτομένας χεῖρας τοῦ κατὰ τὸ δεξιόν, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, μέρος εἰκονιζομένου Μιχαήλ τὴν ψυχὴν τῆς Θεομήτορος, ἐνῶ κατὰ τὸ ἀριστερὸν εἰκονίζεται ἄλλος Ἀρχάγγελος (ὁ Γαβριήλ;) κρατῶν μανουάλιον μὲ μεγάλην λαμπάδα¹² (πίν. 2β).

Ὁ Μιχαήλ ἔργον εἶχε νὰ μεταφέρῃ τὴν ψυχὴν εἰς τὸν τόπον τῶν δικαίων, ὅπως ὁ ἴδιος εἶπεν εἰς τὴν Θεοτόκον, συμφώνως πρὸς τὴν Ὁμιλίαν τοῦ Ἰωάννου Θεσσαλονίκης, ὅταν τὴν ἐπεσκέφθῃ διὰ νὰ τῆς ἀναγγείλῃ τὴν ἐπικειμένην τελευτὴν τῆς¹³. Τὴν σκηνὴν αὐτὴν τῆς ὑπὸ τοῦ Μιχαήλ μεταφορᾶς τῆς ψυχῆς τῆς Παναγίας εἰς τὸν οὐρανὸν εὐρίσκομεν εἰκονιζομένην εἰς ἐλάχιστα μνημεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων λίαν χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου South Kensington εἰς τὸ Λονδῖνον. Εἰς αὐτὸ βλέπομεν τὸν Μιχαήλ κρατοῦντα τὴν ψυχὴν καὶ ἰπτάμενον πρὸς τὸν οὐρανόν, ὁ ὁποῖος δηλοῦται διὰ τμήματος στρογγύλου δίσκου¹⁴ (πίν. 2α).

Ἀλλὰ καὶ ἡ παραλλαγή τοῦ κειμένου τοῦ Ἰωάννου Θεσσαλονίκης, περὶ τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ἐκάμαμεν λόγον, ὅτι δηλαδὴ ὁ Ἰησοῦς παρέδωκε τὴν ψυχὴν τῆς Θεοτόκου εἰς τὸν Μιχαήλ καὶ τὸν Γαβριήλ, ἔχει παρασταθῇ εἰς μίαν εἰκόνα τῆς Μονῆς Σινᾶ. Εἰς αὐτὴν οἱ δύο Ἀρχάγγελοι, εἰς τὸ κάτω μέρος, σπεύδουν νὰ παραλάβουν ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ Χριστοῦ τὴν ψυχὴν, ὀλίγον δὲ ἀνωτέρω παρίστανται ἰπτάμενοι πρὸς τὸν οὐρανὸν μὲ τὴν ψυχὴν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ενός, τοῦ Μιχαήλ προφανῶς, συνοδευομένου ἀπὸ ἕνα ἀκόμη Ἀρχάγγελον, τὸν Γαβριήλ ἀσφαλῶς¹⁵.

11. Jugie, ἐνθ' ἂν. σ. 425: *Ὁ δὲ Κύριος, λαβὼν αὐτῆς τὴν ψυχὴν, παρέθετο εἰς τὰς χεῖρας τῶν δοξασμένων αὐτοῦ ἀγγέλων Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ.*

12. Ἐγχρωμος εἰκὼν ἐν Β. Τζούριτς, Σοπότσανη (σερβ.), Βελιγράδι 1963, πίν. XXVII. Προχείρως καὶ ἐν Hamann-MacLean, Hallensleben, ἐνθ' ἂν. σ. 127.

13. Jugie, ἐνθ' ἂν. σ. 280: *Ἐγὼ δὲ εἰμὶ ὁ τὰς ψυχὰς... παραλαμβάνων καὶ μεταφέρον εἰς τὸν τόπον τῶν δικαίων ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, ἐν ᾗ ἐξέρχονται ἀπὸ τοῦ σώματος. Καὶ σὺ οὖν, ἐὰν ἀποτιθῇ τὸ σῶμα, ἐγὼ αὐτὸς ἔρχομαι ἐπὶ σέ.*

14. R. Goldschmidt-K. Weitzmann, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen II, Berlin 1934, πίν. XLI. 111a. Ἐπίσης ἐν G. Schlumberger, L'Épopée byzantine I, σ. 69. Ἀνάλογος εἶναι ἡ παράστασις καὶ εἰς τὸ ἐλεφάντινον κάλυμμα Εὐαγγελίου τοῦ Wolfenbütel: K. Weitzmann ἐν DOP 20, 1966, εἰκ. 28.

15. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ I. Εἰκόνες, Ἀθῆναι 1956, εἰκ. 42.

Ἐξ ὧσων μέχρι τοῦδε ἐλέχθησαν προκύπτει σαφές, νομίζω, τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ εἰκονογραφικὴ παράστασις τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἔχει ὡς βάσιν τὴν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου φερομένην ἀπόκρυφον διήγησιν, καθὼς καὶ τὴν Ὁμιλίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάννου, εἰς τὴν ὁποίαν φαίνεται ὅτι ἔχει περιληφθῇ αὐτουσία παλαιότερα ἀπόκρυφος διήγησις ¹⁶. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι εἰς τὴν Ὁμιλίαν αὐτὴν τοῦ Ἰωάννου Θεσσαλονίκης δὲν γίνεται λόγος διὰ τὴν μεταφορὰν τῆς ψυχῆς τῆς Παναγίας εἰς τὸν οὐρανόν, διότι τὸ κείμενον σταματᾷ εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου ὁ Ἰησοῦς παραδίδει τὴν ψυχὴν τῆς Μητρός του εἰς τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαήλ. Ἡ σπανία συνεπῶς παράστασις τῆς ψυχῆς φερομένης εἰς τὸν οὐρανόν, πού εἶδομεν εἰς τὰ μνημεῖα, προέρχεται χωρὶς ἀμφιβολίαν ἀπὸ τοῦς λόγους τοῦ Ἀρχαγγέλου πρὸς τὴν Θεοτόκον, τοὺς ὁποίους ἀνωτέρω παρεθέσαμεν ¹⁷.

Ἀπὸ τὰ κείμενα λοιπὸν πού ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς σκηνῆς τῆς Κοιμήσεως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθῇ ἡ λεπτομέρεια τῶν πτερύγων, πού φέρει ἡ ψυχὴ τῆς Παναγίας εἰς τὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν.

Οἱ δημοσιεύσαντες παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως μὲ τὴν λεπτομέρειαν αὐτὴν τῆς πτερωτῆς ψυχῆς δὲν ἀνεζήτησαν, καθ' ὅσον γνωρίζω, τὴν πηγὴν τῆς. Ἡ Wratisslaw Mitronić καὶ ὁ Okunev (ἐνθ' ἄν. 150) τὴν παρομοιάζουν πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ψυχὴν. Εἰς τὸν ἴδιον δὲ συσχετισμὸν φαίνεται κλίνων καὶ ὁ Mijonić προκειμένου περὶ τῆς τοιχογραφίας τῆς Ζίτσας ¹⁸. Ὁ Σούμποτιτς (ἐνθ' ἄν. 163), περιγράφων τὴν τοιχογραφίαν τῆς Ὑπαπαντῆς τῶν Μετεώρων, ἀναφέρει ἀπλῶς τὰς πτέρυγας τῆς ψυχῆς χωρὶς νὰ τὰς ἐρμηνεύῃ. Τέλος ὁ Hallensleben ¹⁹ προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰς πτέρυγας μὲ συνδυασμὸν πρὸς τὴν Μετάστασιν τῆς Θεοτόκου. Κατ' αὐτὸν δηλαδὴ ἡ ψυχὴ ἐπέταξεν εἰς τὸν οὐρανὸν πρώτη καὶ ἐπηκολούθησεν ἡ σωματικὴ μετάστασις τῆς Παναγίας ἐκεῖ, ὁπότε συνηνώθησαν καὶ πάλιν τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ. Ἡ ἐρμηνεία ὅμως αὐτὴ εἰς οὐδέν, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, κείμενον στηρίζεται. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι μίαν τοιαύτην ἰδέαν εἶχε διατυπώσει ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὁ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. Ἀλλὰ τὰ ἐκ τῶν συγγραφέων καὶ τῶν μελωδῶν χωρία πού παραθέτει οὗτος πρὸς στήριξιν τῆς γνώμης του ἀναφέρονται μᾶλλον εἰς τὴν σωματικὴν εἰς τὸν οὐρανὸν μετάστασιν τῆς Θεοτόκου ²⁰.

16. Βλ. Halkin, ἐνθ' ἄν. σ. 156 κ.εξ.

17. Βλ. ἀνωτέρω σ. 3, σημ. 13.

18. M. Kašanin, Dj. Bošković, P. Mijović, Le monastère de Ziča (σερβ. μὲ γαλλ. καὶ ἀγγλ. περίληψιν), Beograd 1969, σ. 220.

19. H. Hallensleben, Die Malerschule des Königs Milutin, Giessen 1963, σ. 74.

20. Νικόδημος, Συναξαριστής, ὑποσημείωσις εἰς τὴν 15ην Αὐγούστου.

Ουσιαστικῶς λοιπὸν δὲν ἔχει μέχρι τοῦδε ἀναζητηθῆ, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἡ πηγὴ τῆς περιέργου αὐτῆς λεπτομερείας. Κατὰ ταῦτα πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν τὴν πηγὴν καὶ τὴν ἐρμηνείαν της.

Νομίζω ὅτι τὴν πηγὴν αὐτὴν δυνάμεθα ἐμμέσως ν' ἀνεύρωμεν εἰς τὸ λατινικὸν συναξάριον τὸ γνωστὸν μὲ τὸ ὄνομα *Legenda aurea*, τὸ ὁποῖον ἔγραψε κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα ὁ Ἰάκωβος ἐκ Βοραγινῆς τῆς Ἰταλίας. Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τούτου τὸ φέρον τὸν τίτλον «*De Assumptione beatae Mariae Virginis*» περιέχεται ἡ ἐξῆς φράσις : «*Mariae anima de corpore egredit et in ulnas filii advolavit*»²¹. Τὸ ρῆμα *advolavit* (ἐπέταξε) εἶναι προφανὲς ὅτι προϋποθέτει πτέρυγας.

Τὴν δι' εἰκόνας ἐρμηνείαν τῆς φράσεως ποὺ περιέχει ἡ *Legenda aurea* μᾶς δίδει κατὰ τρόπον λίαν παραστατικὸν ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Νικολάου παρὰ τὸ Πριλέπ (Περλεπέν) τῆς Σερβίας, ἡ χρονολογία τῆς διακοσμήσεως τοῦ ὁποῖου ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς συζητήσεις καὶ ποὺ πρέπει πιθανώτατα νὰ τεθῇ εἰς τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ 13ου αἰῶνος²². Εἰς τὴν τοιχογραφίαν αὐτὴν ἡ πτερωτὴ ψυχὴ πετᾷ ἀπὸ τὸ στόμα τῆς Παναγίας πρὸς τὸν Ἰησοῦν, ὁ ὁποῖος τείνει τὰς χεῖρας διὰ νὰ τὴν παραλάβῃ (πίν. 1β)²³.

Τὸ θέμα τῆς ψυχῆς, ποὺ ἐξέρχεται ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ θνήσκοντος καὶ ποὺ τὴν παραλαμβάνουν εἰς ἡ δύο Ἄγγελοι, δὲν εἶναι βεβαίως μοναδικὸν εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Πριλέπ, ὅπου ἀντὶ τῶν Ἀγγέλων ταύτην δέχεται ὁ Ἰησοῦς. Τὸ εὐρίσκομεν εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ θανάτου μοναχοῦ ἢ δικαίου ὅπως εἰς μικρογραφίαν τοῦ κώδ. 65 τῆς ἀγιορειτικῆς Μονῆς Διονυσίου²⁴ καὶ εἰς τοιχογραφίαν τῆς Τραπεζῆς τῆς Μονῆς Πάτμου²⁵. Εἰς τὰς εἰκόνας ὅμως αὐτὰς ἡ ψυχὴ δὲν φέρει πτέρυγας.

21. Δηλ. «Ἡ ψυχὴ τῆς Μαρίας ἐξῆλθε τοῦ σώματος καὶ ἐπέταξεν εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ υἱοῦ». Τὴν μόνην ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου τούτου, ποὺ ἠδυνήθην νὰ ἶδω, εἶναι ἐν ἀρχέτυπον ἄνευ σελιδαριθμήσεως τυπωθὲν εἰς τὴν Βενετίαν τὸ 1480. Πρβλ. καὶ τὴν πιστοτάτην γαλλικὴν μετάφρασιν τοῦ *Th. de Wyzewa, Le bienheureux Jacques de Voragine. La Légende dorée*, Paris 1929, σ. 432 : «*Et ainsi l'âme de Marie sortit de son corps, et s'envola dans le sein de son fils*».

22. Βλ. κατωτέρω σ. 8, σημ. 33.

23. Ἀπεικόνισις ἐν *Millet-Frolow, La peinture du Moyen-âge en Yougoslavie* III, πίν. 27.2. Τὴν σπανιωτάτην ἐκεῖ στάσιν τοῦ Ἰησοῦ, ποὺ κλίνει τὸ ἄνω σῶμα πρὸς τὴν νεκρὴν καὶ τείνει πρὸς αὐτὴν τὰς χεῖρας, ἀνευρίσκομεν περὶ τὸ 1080, ἀλλὰ χωρὶς τὴν ἀπεικόνισιν τῆς ψυχῆς, εἰς σχέδιον διὰ γραφίδος, τὸ ὁποῖον ὁ βενεδικτῖνος μοναχὸς Λέων τοῦ Monte Cassino ἀντέγραψεν ἀπὸ βυζαντινὸν πρότυπον, ὅπως πιστεύει ὁ *E. Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale*, Paris 1904, σ. 201, εἰκ. 86 καὶ σ. 251.

24. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ *O. Wulff* ἐν *Th. Wiegand, Millet, III.1. Der Latmos*, Berlin 1913, σ. 207, εἰκ. 124.

25. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, Ἀθῆναι 1970, πίν. 65 καὶ σ. 183, εἰκ. 107. Ἐκεῖ ἀναφέρονται καὶ

Ἄλλὰ αἱ πτέρυγες αὐταὶ ἀσφαλῶς δὲν ἐχρησίμευσαν μόνον διὰ τὴν πετάξη ἢ ψυχὴ ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς Θεοτόκου εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ ἀπὸ τοῦ 1370 περίπου τοιχογραφία τῆς Μονῆς τοῦ Μάρκου (Μάρκοβ Μαναστήρ) εἰς τὴν Σερβίαν δεικνύει τὴν περαιτέρω χρησιμοποίησιν τῶν πτερύγων. Ἐκεῖ δηλαδὴ, ὑπεράνω τῆς συνήθους σκηνῆς τῆς Κοιμήσεως, ὅπου ἡ ψυχὴ δὲν φέρει πτέρυγας, βλέπομεν εἰς τὴν κορυφὴν τῆς τοιχογραφίας καὶ πάλιν τὴν ψυχὴν φέρουσιν λευκὸν χιτῶνα καὶ πτέρυγας πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ οὐρανοῦ, ὅπου τὴν ὑποδέχεται ὁμιλος Ἀγγέλων²⁶ (πίν. 2γ).

Τὸ κείμενον αὐτό, ποῦ μᾶς δίδει ἡ *Legenda aurea*, γεννᾷ πολλὰ προβλήματα. Οἱ ζωγράφοι τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Σερβίας, ποῦ εἰκόνισαν τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας μὲ πτερά, εἶχον ὑπ' ὄψιν τὸν λατινικὸν αὐτὸ κείμενον; Εἶχον ὡς πρότυπον παράστασιν ἀπορρέουσιν ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Ἰακώβου ἐκ Βοραγινῆς;

Ἄς ἴδωμεν πρῶτον τὰ χρονολογικὰ δεδομένα :

Κατὰ τὸν Wyzewa, ἓνα τῶν σοβαρωτέρων μελετητῶν τοῦ ἔργου τοῦ Ἰακώβου ἐκ Βοραγινῆς, ἡ *Legenda aurea* ἐγράφη περὶ τὸ 1255²⁷. Τὸ παλαιότερον γνωστὸν, μέχρι τοῦδε τοῦλάχιστον, παράδειγμα τῆς περὶ τῆς ψυχῆς τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν ὀρθόδοξον ζωγραφικὴν εἶναι, ὡς εἶδομεν, ἡ ἀπὸ τοῦ 1295 τοιχογραφία εἰς τὸν Ἅγιον Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδος. Θὰ ἦτο δυνατόν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι εἰς τὸ διάστημα τῶν τεσσαράκοντα περίπου ἐτῶν ἀπὸ τῆς συγγραφῆς τοῦ βιβλίου μέχρι τῆς τοιχογραφίας τῆς Ἀχρίδος θὰ εἶχε τὸ κείμενον αὐτὸ διαδοθῇ τόσον εὐρέως, ὥστε νὰ ἐπηρεάσῃ καὶ τὴν βυζαντινὴν ἀγιογραφίαν; Τοῦτο νομίζω ἀπολύτως ἀπίθανον. Θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι οἱ ζωγράφοι τῆς Ἀχρίδος εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν δυτικὴν εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως μὲ τὴν λεπτομέρειαν αὐτὴν τὴν προερχομένην ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ Ἰακώβου. Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπόθεσις αὕτη δὲν εὐσταθεῖ, διότι, παρὰ τὰς ἐρεῦνας μου, οὐδαμοῦ εὑρον κατὰ τὸν 13ον, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας, δυτικὴν παράστασιν τῆς Κοιμήσεως μὲ τὴν λεπτομέρειαν αὐτὴν ποῦ ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Νομίζω ὅτι ἀλλαχοῦ πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος. Εἶναι δηλαδὴ πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ Ἰάκωβος ἐχρησιμοποίησε διὰ τὸ περὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου κεφάλαιον τοῦ βιβλίου του κάποιο ἀπόκρυφον ἐλληνικὸν κείμενον, τοῦ ὁποίου εἶχεν ὑπ' ὄψει τοῦ λατινικῆν

ἄλλα μνημεῖα, σ. 182, σημ. 1 καὶ 2. Πρβλ. καὶ G. Babić ἐν *Cahiers Archéologiques* 12, 1962, σ. 332 κ.ἐξ. Βλ. καὶ τὴν τοιχογραφίαν τῆς Τραπεζῆς τῆς Λαύρας εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος: Μ. Χατζηδάκης ἐν *DOP* 22/23, 1969/70, εἰκ. 32.

26. V. Petković, *La peinture serbe du Moyen - âge II*, πίν. CLXIII. Millet-Velmans, *La peinture du Moyen - âge en Yougoslavie IV*, Paris 1969, πίν. 107.

27. Wyzewa, ἐνθ' ἀν. σ. XII.

μετάφρασιν. Ἡ εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν ἑλληνικοῦ κειμένου δὲν θὰ εἶχε τίποτε τὸ ἐξαιρετικόν, διότι τοιαῦται λατινικαὶ μεταφράσεις ἑλληνικῶν ἀποκρύφων κειμένων δὲν εἶναι σήμερον ἄγνωστοι. Ἐκ τῶν δύο λατινικῶν διηγήσεων περὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Παναγίας, ποὺ ἐδημοσίευσεν ὁ Tischendorf²⁸, ἡ μὲν πρώτη περιέχει στοιχεῖα, τὰ ὅποια εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὴν Ὁμιλίαν τοῦ Ἰωάννου Θεσσαλονίκης, ἡ δὲ δευτέρα ἀποδίδεται εἰς μερικὰ χειρόγραφα εἰς τὸν Μελίτωνα ἐπίσκοπον Σάρδεων.

Ἡ ἀπόκρυφος λοιπὸν διήγησις εἰς τὴν λατινικὴν τῆς διασκευῆν, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ E. Mâle, ποὺ ἐχρησιμοποίησαν καὶ ὁ Ἰάκωβος καὶ ἄλλοι²⁹, ἦτο ἀνατολικῆς προελεύσεως, ὅπως δεικνύει τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχουν μεταφράσεις τῆς Συριακαί, Ἀραβικαί καὶ Κοπτικαί³⁰. Βεβαίως θὰ ἦτο ἐντελῶς ἀπίθανον νὰ ὑποτεθῇ ὅτι αἱ διάφοροι αὐταὶ εἰς ἀνατολικὰς γλώσσας διασκευαὶ ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ λατινικὸν κείμενον. Περισσότερον πιθανόν, ἂν μὴ βέβαιον, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι τὸ πρότυπον ὅλων αὐτῶν τῶν διασκευῶν ἦτο ἑλληνικόν. Τὸ ἀπόκρυφον τοῦτο ἑλληνικὸν κείμενον δὲν εἶναι, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἀκόμη γνωστόν. Ἐχει ἴσως ἀπολεσθῇ ἢ κρύπτεται εἰς κάποιον χειρόγραφον, ὅποτε ὑπάρχει ἐλπίς νὰ ἔλθῃ κάποτε εἰς φῶς.

Ἀνάγκη ὅμως τώρα νὰ ἐξετάσωμεν ἐν ἀκόμῃ σπουδαῖον, ὅπως νομίζω, ζήτημα. Τὸ γεγονὸς δηλαδὴ ὅτι ὅλα τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ μνημεῖα, ὅπου ἡ ψυχὴ τῆς Θεοτόκου εἰκονίζεται πτερωτή, εὐρίσκονται εἰς τὴν Σερβίαν. Ἐξαίρεσιν μόνον κάμνουν αἱ τοιχογραφίαι τῆς Ὑπαπαντῆς τῶν Μετεώρων καὶ τοῦ Βατοπεδίου Ἀγίου Ὁρους καὶ ἀκόμη ἡ εἰκὼν τοῦ Ἑρμιτάζ, ἡ ὅποια ὅμως εἶναι πιθανὸν νὰ προέρχεται, ὅπως εἵπομεν ἀνωτέρω, ἐκ Μακεδονίας ἢ Σερβίας.

Εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι οὔτε εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οὔτε εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ γενικώτερον τῆς Μακεδονίας, οὔτε εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς ὑπάρχει, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἡ λεπτομέρεια τῆς πτερωτῆς ψυχῆς εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Κοιμήσεως. Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀρκοῦντως περίεργον καὶ δὲν εἶναι εὐκόλῳ νὰ ἐξηγηθῇ ἢ προτίμησις τῆς λεπτομερείας αὐτῆς ἀπὸ τοὺς ζωγράφους, κατὰ τὸ πλεῖστον Ἑλληνας, ποὺ διεκόσμησαν τὰς ἐκκλησίας τῆς Σερβίας. Πρόκειται περὶ τυχαίας συμπτώσεως ὅτι ὅλα τὰ μνημεῖα, ὅπου ἀπαντᾷ ἡ λεπτομέρεια αὐτή, εὐρίσκονται εἰς τὴν Σερβίαν; Τοῦτο δὲν φαίνεται πολὺ πιθανόν, διότι ἂν τὸ θέμα εἶχεν εὐρυτέραν διάδοσιν, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ τὸ συναντήσωμεν καὶ εἰς ἄλλας περιοχὰς τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου.

28. Tischendorf, *Apocalypses apocryphae*, σ. 113 κ.ἑξ. σ. 124 κ.ἑξ.

29. E. Mâle, *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, 6η ἔκδ., Paris 1925, σ. 249 κ.ἑξ.

30. Βλ. Tischendorf, ἐνθ' ἂν. σ. XXXV κ.ἑξ. Mâle, ἐνθ' ἂν. σ. 243.

Πρέπει λοιπόν ν' αναζητήσωμεν τὴν ἐξήγησιν τοῦ περιέργου αὐτοῦ φαινομένου ἀλλαχοῦ.

Θὰ ἡδύνατο ἴσως νὰ ὑποθεθῇ ὅτι πρόκειται περὶ δημιουργίας εἰκονογραφικῆς ἰδιαζούσης εἰς τὴν Σερβίαν. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν εἶναι πιθανόν, διότι τὰ δύο παλαιότερα μνημεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα εὑρομεν τὴν λεπτομέρειαν ποὺ ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ, ὁ Ἅγιος Κλήμης τῆς Ἀχρίδος δηλαδὴ καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Πριλέπ, διεκοσμήθησαν ὑπὸ Ἑλλήνων ζωγράφων, ὅταν αἱ δύο αὐταὶ πόλεις εὑρίσκοντο ἀκόμη εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος καὶ μόλις τὸ 1334 περιῆλθον εἰς τὸν Στέφανον Δουσάν³¹. Πράγματι, ὅπως εἶδομεν, ὁ Ἅγιος Κλήμης τῆς Ἀχρίδος διεκοσμήθη τὸ 1295, ὁ δὲ κτήτωρ του Σγουρὸς ἦτο γαμβρὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου καὶ εἶχε τὸ ὑψηλὸν ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Ἐταιρειάρχου, ὅπως ἀναφέρει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ³². Ἀλλὰ καὶ ὁ Βέκκος, ὁ κτήτωρ τοῦ Ἀγίου Νικολάου παρὰ τὸ Πριλέπ, ποὺ φαίνεται πολὺ πιθανὸν ὅτι διεκοσμήθη λήγοντος τοῦ 13ου αἰῶνος (1298;), ἦτο Βυζαντινός, ὅπως δεικνύει ἡ ἐκεῖ ἐλληνικὴ κτητορικὴ ἐπιγραφή³³.

Τὸ θέμα λοιπὸν τῆς περωτῆς ψυχῆς δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι ἔφερον εἰς τὴν Σερβίαν Ἕλληνες ἀγιογράφοι.

Μετὰ τὰ δύο ὅμως παλαιότερα μνημεῖα, τὸν Ἅγιον Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδος καὶ τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοῦ Πριλέπ, ὅπου τὸ θέμα εἶναι, ὡς εἶδομεν, ἀπολύτως σύμφωνον μὲ τὸ ἀπόκρυφον κείμενον ποὺ ἐχρησιμοποίησεν ὁ Ἰάκωβος ἐκ Βοραγινῆς, τὰ πράγματα μεταβάλλονται. Εἰς τὰ χρονολογικῶς δηλαδὴ μεταγενέστερα τῶν δύο πρώτων μνημεῖα τῆς Σερβίας, τὸ θέμα παρανοεῖται καὶ ἐμφανίζει σαφεῖς συγχύσεις καὶ ἀνωμαλίας, αἱ ὁποῖαι ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ ζωγράφοι εἶχον πλέον παύσει νὰ ἐννοοῦν καλῶς τοῦτο.

Μερικὰ παραδείγματα εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Σερβίας δεικνύουν σαφῶς τὸ πρᾶγμα. Οὕτω εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ζίτσας, εἰς τὴν παράστασιν τῆς Κοιμήσεως, γενομένην, ὅπως πιστεύεται, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος, ἡ περωτὴ ψυχὴ εὑρίσκεται εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Ἰησοῦ, ἐνῶ οἱ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ δύο Ἀρχάγγελοι εἰκονίζονται δεόμενοι μὲ τὰς χεῖρας ἀκαλύπτους, σημεῖον ὅτι δὲν πρόκειται νὰ τὴν παραλάβουν. Ἀλλὰ

31. Βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 2a ἔκδοσις, München 1952, σ. 402.

32. Βλ. τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ἐν Hallensleben, ἐνθ' ἀν. σ. 23.

33. Βλ. τὰς διαφόρους χρονολογήσεις ἐν Millet-Frolow, *La peinture du Moyen-âge en Yougoslavie III*, σ. XV. Νομίζω ὅτι τὸ ἔτος 5ῶς καὶ ὁ μὴν Νοέμβριος, ποὺ ἀνέγνωσεν ὁ Β. Πέτκοβιτς, δηλ. 6807=1298 μ.Χ. εἶναι τὰ πιθανότερα, ὅπως ἐξάγεται καὶ ἀπὸ τὴν εἰκονογραφίαν. Βλ. Β. Πέτκοβιτς, Ἐπιθεώρησις (Πρεγκλὲδ) τῶν θρησκευτικῶν μνημεῶν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ σερβικοῦ λαοῦ (σερβ.), Βελιγράδι 1950, σ. 265. Ὁ Πέτκοβιτς ἐκεῖ ἀπὸ λάθος ὑπολογισμοῦ σημειώνει τὸ ἀπὸ Χριστοῦ ἔτος 1351.

εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται καὶ πάλιν ἡ ψυχὴ ἄπτερος φερομένη εἰς τὸν οὐρανὸν ὑπὸ δύο Ἀγγέλων³¹.

Εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀγίων Ἰωακείμ καὶ Ἀννης τῆς Μονῆς Στουντέ-νιτσας διακοσμηθεῖσαν τὸ 1314, ἡ ψυχὴ ἦτο πτερωτὴ, εἰκονίζεται ὁμως καὶ ὁ Ἀρχάγγελος μὲ τὰς χεῖρας σκεπασμένος διὰ τοῦ ἱματίου τοῦ ἑτοιμος νὰ τὴν παραλάβῃ³².

Παραλείπων ἄλλα μνημεῖα, ἔρχομαι εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Μονῆς τοῦ Μάρκου (Μάρκοβ Μαναστίρ) διακοσμηθεῖσαν περὶ τὸ 1370, διὰ τὴν ὁποίαν ἐγίνε λόγος καὶ ἀνωτέρω (βλ. σ. 6). Ἐκεῖ, ἐνθ' ἡ ψυχὴ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Ἰησοῦ εἰκονίζεται ἄπτερος, εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς συνθέσεως παριστάνεται πτερωτὴ μὲ μακρὸν λευκὸν χιτῶνα, εἰσερχομένη εἰς τὸν οὐρανόν, τὰς πύλας τοῦ ὁποίου κρατοῦν ἀνοικτὰς δύο Ἀρχάγγελοι³³ (πίν. 2γ).

Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι τὸ θέμα τῆς πτερωτῆς ψυχῆς τῆς Θεοτόκου ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον εἰς δύο μνημεῖα, τὸν Ἅγιον Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδος καὶ τὸν Ἅγιον Νικόλαον παρὰ τὸ Πριλέπ, ποὺ διεκοσμήθησαν ὑπὸ Ἑλλήνων ἀγιογράφων ὅταν αἱ δύο αὐταὶ πόλεις ἀπετέλουν ἀκόμη μέρος τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου, ποὺ ἐξετέλεσε τὰς τοιχογραφίας εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοῦ Πριλέπ, δὲν διεσώθη. Ἀλλὰ μᾶς εἶναι γνωστὰ τὰ ὀνόματα τῶν δύο ἀγιογράφων τοῦ Ἀγίου Κλήμεντος τῆς Ἀχρίδος, τοῦ Μιχαήλ Ἀστραπᾶ δηλαδὴ καὶ τοῦ Εὐτυχίου. Νομίζω λοιπὸν πολὺ πιθανὸν ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ζωγράφοι θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθοῦν ὡς οἱ εἰσαγαγόντες τὴν εἰκονογραφικὴν αὐτὴν λεπτομέρειαν τῆς πτερωτῆς ψυχῆς, δεδομένου ὅτι τὸ παλαιότερον, ὡς εἶδομεν, μνημεῖον, ὅπου αὕτη ἐμφανίζεται, ὁ Ἅγιος Κλήμης τῆς Ἀχρίδος (1295), φέρει τὴν ὑπογραφὴν των. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη, ὅσον καὶ ἂν ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται κάπως τολμηρά, ἔχει, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἀρκετὴν πιθανότητα, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκριβῶς αἱ τοιχογραφίαι τῆς Ἀχρίδος καὶ τοῦ Πριλέπ εἶναι αἱ μόναι ποὺ εὐρίσκονται πλησιέστερον πρὸς τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον μᾶς δίδει ἡ *Legenda aurea*.

34. Millet-Frolow, *La peinture du Moyen-âge en Yougoslavie I*, πίν. 54. Kašanin, Bošković, Mijović, ἐνθ' ἂν. εἰκόνες εἰς τὰς σ. 32 (ἔγχρ.), 33, 156-165. Βλ. καὶ τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴν τῶν Wratishaw-Mitrović καὶ Okunev, ἐνθ' ἂν. σ. 150.

35. Ἡ τοιχογραφία εἶναι πολὺ κατεστραμμένη: Hamann-Mac Lean, *Hallensleben*, ἐνθ' ἂν. εἰκ. 247. Διὰ τὰς λεπτομερείας ἐβασίσθην εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν Wratishaw-Mitrović καὶ Okunev, ἐνθ' ἂν. σ. 152. Αὕτη καὶ μόνη ἡ παρανόησις δεικνύει σαφῶς ὅτι αἱ τοιχογραφίαι δὲν ἐγένοντο ἀπὸ τὸν Μιχαήλ Ἀστραπᾶν καὶ τὸν Εὐτύχιον, ὅπως πιστεύει ὁ Hallensleben.

36. Petković, *La peinture serbe du Moyen-âge II*, πίν. CLXIII. Λεπτομερείας ἐδημοσίευσεν ὁ Σβ. Ραντόιτσιτς, *Παλαιὰ σερβικὴ ζωγραφικὴ* (σερβ.), Βελιγράδι 1966, πίν. 86, 89. Βλ. καὶ ἀνωτέρω, σ. 5, σημ. 23.

Ἦδη ὁμως, ἂν ἡ ὑπόθεσίς μας θεωρηθῇ πιθανή, γεννᾶται τὸ ἐρώτημα : Ὁ Μιχαήλ Ἀστραπᾶς καὶ ὁ Εὐτύχιος, οἱ ζωγράφοι τῆς Ἀχρίδος, εἶχον ὑπ' ὄψει των τὸ λατινικὸν κείμενον, ὅπως τὸ δίδει ἡ *Legenda aurea* ; Τοῦτο, ὅπως καὶ ἀνωτέρω εἶδομεν (βλ. σ. 9), δεόν ὁπωσδήποτε ν' ἀποκλεισθῇ. Πιθανώτερον, ἂν μὴ βέβαιον, νομίζω ὅτι οὗτοι ἐγνώριζον τὸ ἄγνωστον ἀκόμη σήμερον ἀπόκρυφον ἑλληνικὸν κείμενον ποὺ ἐχρησιμοποίησεν ὁ Ἰάκωβος ἐκ Βοραγινῆς.

Υπάρχει ὁμως καὶ ἡ πιθανότης νὰ εἶχον ἴσως οὗτοι ὡς πρότυπον μικρο-γραφίαν ἢ φορητὴν εἰκόνα ἀνάλογον πρὸς τὴν εὐρισκομένην εἰς τὸ Ἑρμιτάζ τοῦ Λένινγκραδ περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω ³⁷, ἔργα δηλαδὴ ἀκολουθοῦντα τὴν ἀπόκρυφον αὐτὴν διήγησιν.

Ἀλλὰ ἡ εἰκονογραφικὴ αὐτὴ λεπτομέρεια τῆς περωτῆς ψυχῆς, ποὺ πιστεύω ὅτι εἰσήγαγον ὁ Μιχαήλ Ἀστραπᾶς καὶ ὁ Εὐτύχιος, πολὺ ἐνωρίς, εὐθὺς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνος, ἤρχισεν, ὡς εἶδομεν, νὰ παρανοῇται, ὅπως δεικνύουν τ' ἀνωτέρω μνημονευθέντα μνημεῖα. Ἀπ' αὐτὰ συνάγεται σαφῶς, νομίζω, ὅτι οἱ ἁγιογράφοι τοῦ 14ου αἰῶνος, ποὺ διεκόσμησαν τὰς ἐκκλησίας τῆς Σερβίας, δὲν ἠδύναντο νὰ ἐννοήσουν τὸν εἰκονογραφικὸν αὐτὸν νεωτερισμόν. Διὰ τοῦτο καὶ ἐπανέρχονται ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς τὸ παλαιὸν πατροπαράδοτον σχῆμα τῆς Κοιμήσεως, κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ ψυχὴ τῆς Παναγίας εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ Ἰησοῦ εἰκονίζεται ὡς ἐσπαργανωμένον βρέφος χωρὶς πτέρυγας. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἴσως καὶ τὸ Συναξάριον τὸ ἀναγιγνωσκόμενον κατὰ τὴν 15ην Αὐγούστου, κατὰ τὴν ἑορτὴν δηλαδὴ τῆς Κοιμήσεως, εἰς τὸ ὁποῖον οὐδεμία γίνεται μνεῖα πτήσεως τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς Θεομήτορος πρὸς τὰς χεῖρας τοῦ Χριστοῦ ³⁸. Τόση δὲ φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ἡ ἀντίδρασις ἐναντίον τοῦ νεωτερισμοῦ τῆς περωτῆς ψυχῆς, ὥστε ὁ Μιχαήλ Ἀστραπᾶς καὶ ὁ Εὐτύχιος εἰς τὰ δύο τελευταῖα γνωστὰ ἔργα ποὺ φέρουν τὴν ὑπογραφήν των, εἰς τὸν Ἅγιον Νικήταν δηλαδὴ τοῦ Τσοῦτσερ καὶ εἰς τὸ Στάρο Ναγκορίτσινο, νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὸ παλαιὸν σχῆμα τῆς ἀπτέρου ψυχῆς ³⁹.

Μετὰ τὸν 14ον αἰῶνα οὐδαμοῦ πλέον, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, συναντᾶται ἡ λεπτομέρεια τῆς περωτῆς ψυχῆς. Τὸ πατροπαράδοτον σχῆμα ἐπικρατεῖ ἀπολύτως καὶ συνεχίζεται εἰς τὴν ὀρθόδοξον ἁγιογραφίαν καθ' ὅλους τοὺς μετὰ τὴν Ἄλωσιν αἰῶνας καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη.

Ὁ νεωτερισμὸς λοιπόν, τὸν ὁποῖον φαίνεται πιθανὸν ὅτι εἰσήγαγον ὁ Μιχαήλ Ἀστραπᾶς καὶ ὁ Εὐτύχιος, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπιβληθῇ. Τὸ παλαιὸν

37. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 2, σημ. 6.

38. Βλ. τοῦτο ἐν H. Delehay, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxellis 1902, σ. 891 κ.ἐξ. Ὅμοιον εἶναι καὶ εἰς τὸ Μνηαῖον τῆς 15ης Αὐγούστου.

39. Millet-Frolow, ἐνθ' ἀν., III, πίν. 45.2 καὶ 99.1.

σχῆμα τῆς Κοιμήσεως εἶχε βαθείας τὰς ρίζας, ὥστε τελικῶς νὰ ἐπικρατήσῃ ἀπολύτως.

Προτοῦ κλείσωμεν τὴν παροῦσαν μελέτην, εἶναι ἀνάγκη ν' ἀσχοληθῶμεν μὲ ἓν ἀκόμη τελευταῖον ζήτημα : Πῶς θὰ ἡδύνατο δηλαδὴ νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ἀπεικόνισις τῆς λεπτομερείας τῆς περωτῆς ψυχῆς εἰς τὰ δύο μνημεῖα τὰ ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους καὶ ἔξω τῆς Σερβίας εὐρισκόμενα, ποὺ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐρεύνης μας ἀνεφέραμεν, εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Ὑπαπαντῆς τῶν Μετεώρων καὶ τοῦ Βατοπεδίου εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος ;

Κατὰ τρόπον παράδοξον, καὶ τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα σχετίζονται ἀμέσως ἢ ἑμμέσως μὲ τὴν Σερβίαν. Πράγματι, ἡ τοιχογραφία τῆς Ὑπαπαντῆς ἐγίνετο τὸ 1366, εἰς ἐποχὴν δηλαδὴ, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Θεσσαλία, συνεπῶς καὶ τὰ Μετέωρα, εὐρίσκετο ὑπὸ τὸ κράτος τῶν Σέρβων ⁴⁰. Εἰς τὴν κτητορικὴν ἄλλωστε ἐπιγραφὴν τοῦ ναοῦ ἀναφέρεται ρητῶς ὅτι ἡ ἀνέγερσις καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ ἐγένοντο *βασιλεύοντος τοῦ . . . βασιλέως κῆρ Συμεὼν τοῦ Παλαιολόγου καὶ αὐτοκράτορ (sic) Ρωμαίων, Σερβίας καὶ Ρωμανίας τοῦ Οὔρεση* ⁴¹.

Διὰ τὴν Μονὴν Βατοπεδίου ἐξ ἄλλου ἡ παλαιὰ διήγησις περὶ τῶν βιαιοτήτων ποὺ διέπραξαν οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου καὶ τοῦ πατριάρχου Βέκκου εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος ἐναντίον τῶν μοναχῶν τῶν μὴ στεργόντων τὴν ἑνωσιν, ἀναφέρεται ὅτι ἔπαθε καταστροφὰς μεγάλας ἡ μονὴ αὕτη, κατόπιν ὅμως *ὑπὸ Στεφάνου τοῦ τῆς Σερβίας δεσπότης ἀνεκαινίσθη* ⁴². Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τοῦ κράλη Στεφάνου Μιλούτιν (1282-1321), ὁ ὁποῖος εἶχε λάβει, ὡς γνωστόν, σύζυγον τὴν θυγατέρα τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου.

Οἱ ζωγράφοι τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ τοῦ Βατοπεδίου πόθεν εἶχον ἔλθει ; Διὰ τὸν ἐκτελέσαντα τὴν διακόσμησιν τῆς Ὑπαπαντῆς οὐδεμία ὑπόθεσις εἶναι δυνατὴ. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ ζωγράφος ἢ οἱ ζωγράφοι ποὺ τὸ διεκόσμησαν νὰ προήρχοντο ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκην καὶ νὰ ἐστάλησαν εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος ἀπὸ τὸν κράλην Μιλούτιν, ποὺ ἐδαπάνησε διὰ τὸν ἀνακαινισμόν τοῦ μοναστηρίου. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ὁ Μιλούτιν συχνὰ ἐπεσκέπτετο τὴν Θεσσαλονίκην, εἰς τὴν ὁποίαν διέμενεν ἡ πενθερά του αὐτοκράτειρα Εἰρήνη.

Ἄν ἡ ὑπόθεσις αὕτη θεωρηθῇ κάπως πιθανή, τότε θὰ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια τῆς περωτῆς ψυχῆς τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν Κοίμησιν ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς ἁγιογράφους τῆς Θεσσαλονίκης, ἂν καὶ μέχρι σήμερον οὐδὲν παράδειγμα αὐτῆς ἔχει εὑρεθῇ εἰς τὰ σωζόμενα μνημεῖά της. Ἡ ὑπόθεσις δὲ αὕτη θὰ ἡδύνατο νὰ μᾶς ἐξηγήσῃ τὴν

40. Βλ. D. Nicol, *Meteora*, London 1963, σ. 157 κ.ἑξ.

41. Ν. Βέης εἰς τὸ περιοδ. Βυζαντις 1, 1909, σ. 569.

42. Βλ. Μ. Γεδέων, Ὁ Ἅθως, Κωνσταντινούπολις 1885, σ. 145.

εἰσαγωγὴν τοῦ θέματος εἰς τὴν Σερβίαν ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀστραπᾶν καὶ τὸν Εὐτύχιον, οἱ ὅποιοι, ὥς καὶ παλαιότερον παρατηρήσαμεν ⁴¹, εἶναι πολὺ φυσικὸν νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ἐξεκίνησαν ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκην κομίζοντες εἰς τὴν Σερβίαν τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὴν εἰκονογραφίαν της.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

R É S U M É

L' ÂME AILÉE DE LA MÈRE DE DIEU

(PL. 1 - 2)

Dans l'église du petit couvent d'Hypapanti aux Météores décorée de fresques en 1366, on voit, dans la scène de la Dormition de la Vierge, un détail iconographique assez rare. L'âme de la Mère de Dieu que le Christ tient dans ses bras est représentée sous la forme habituelle d'un enfant emmaillotté, mais elle porte des ailes. Ce détail nous le retrouvons en 1312 dans le catholicon du monastère athonite de Vatopédi. Mais les exemples en sont beaucoup plus nombreux dans les églises de la Serbie où une des plus anciennes représentations est, sauf erreur, la fresque de Saint-Clément d'Ohrîd exécutée en 1295 par les Grecs Michel Astrapas et Eutychios.

Les textes apocryphes qui ont servi de base pour la création de la scène de la Dormition ne disent rien au sujet d'ailes portées par l'âme de la Vierge. Mais nous trouvons la mention indirecte des ailes dans la «Légende dorée» écrite au XIIIe siècle par Jacques de Voragine. En effet, nous y lisons que l'âme «s'envola» du corps de la Mère de Dieu dans les bras du Christ. Il est bien probable, sinon certain, que Jacques de Voragine se servit de la traduction latine d'un apocryphe grec inconnu aujourd'hui que les peintres de Saint-Clément d'Ohrîd ou leur modèle avaient sous les yeux.

Les dates nous permettent de constater que ce détail de l'âme ailée fut probablement introduit en Serbie par les peintres de Saint-Clément, c'est-à-dire par Michel Astrapas et Eutychios.

Mais cette innovation, mal comprise par les hagiographes qui ont décoré au XIVe siècle les églises de la Serbie, ne dura pas longtemps. Michel Astrapas et Eutychios dans leurs dernières décorations sont revenus au type habituel de l'âme sans ailes, type qui continua à se reproduire dans l'iconographie orthodoxe jusqu'à nos jours.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

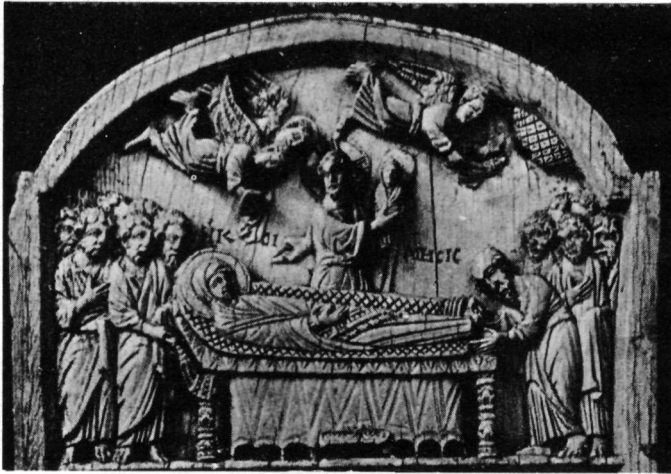
43. Βλ. Α. Ξυγγούλου, Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955, σ. 35 κ.εξ.

α. Μετέωρα. Μονή Ὑπαπαντῆς.

β. Πρίλεπ Σερβίας. Ναός Ἀγ. Νικολάου.

α. Λονδίον. Μουσείον Victoria and Albert.

β. Σοπότσανη Σερβίας.

γ. Μάρκοβ Μαναστήρ Σερβίας.